

Stanisław Poręba

Węzłowe zagadnienia współczesnej literatury radzieckiej : uwagi i propozycje

---

Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze 12, 7-18

1988

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Węzłowe zagadnienia współczesnej literatury radzieckiej. Uwagi i propozycje

Stanisław Poręba

W niniejszym artykule pragnę skoncentrować się na kilku wybranych zagadnieniach ogólnych, dla których hasłem wywoławczym jest pytanie: Jak możliwe jest prowadzenie badań naukowych w obszarze literackim, którego granice wyznacza pojęcie współczesności?

Nie wdając się w dywagacje na temat intencjonalnych i pragmatycznych przesłanek podjętego tematu, przejdę od razu do rzeczy.

Uważam za możliwe, potrzebne i poznawczo płodne badanie współczesnej literatury radzieckiej jako udokumentowanego opisu ewolucji poglądów na tematy literatury. Z olbrzymiego bogactwa materiałów źródłowych, do których należą wszelkie publikacje bezpośrednio związane ze sprawami literatury za podstawowe można uznać trzy działy piśmiennictwa: krytykę, publicystykę społeczno-literacką oraz, w dziedzinie nauki, prace historycznoliterackie poświęcone zarówno problematyce czasowo odległej, lecz poddawanej aktualizacji, jak i związane z literaturą współczesną. Naturalnie, sfera poglądów literackich rozpatrywana wyłącznie od strony wypowiedzi o literaturze ściśle łączy się z samą literaturą jako rzeczywistością konkretnych utworów. Jednak do rozpatrzenia zagadnienia będącego przedmiotem tej części uwag twórczość stricte literacka stanowi jedynie najbliższy kontekst, który winien być uwzględniony jako kontekst właśnie, nie zaś jako część tematu zasadniczego. Badanie ewolucji idei literackich z perspektywy twórców — to zagadnienie odrębne.

Na podstawie wykonanych dotąd ujęć wycinkowych, poświęconych problematyce przemian w literaturze radzieckiej połowy lat pięćdziesiątych, poszerzonych o istniejące już rozpoznania głównych tendencji rozwojowych kolejnych dwóch dziesięcioleci literackich, nasuwają się pewne uwagi i spostrzeżenia pozwalające nieco szerzej objaśnić to zagadnienie.

Tak więc syntetyczny zarys programu badań nad kształtowaniem się świadomości literackich środowisk opiniotwórczych w minionym trzy-

dziesięcioleciu, uwzględniający ustalenia konkretyzujące podstawowe jego elementy, przedstawiałyby się następująco.

W połowie lat pięćdziesiątych i w kolejnym dziesięcioleciu w piśmiennictwie literackim obserwujemy aktywne ścieranie się dwóch podstawowych orientacji: zachowawczej, strzegącej istniejących dotąd pryncypiów, oraz umiarkowanie liberalnej, dążącej do przewyciężenia dotychczasowego systemu literackiego. Występując z hasłami „samowyróżnienia”, „szczerości” bądź krytyką tzw. sztandarowych utworów minionego okresu, orientacja umiarkowanie liberalna dąży do odnowy literatury w pierwszym rzędzie poprzez zmianę świadomości samego środowiska literackiego, jego podstawowych czynników opiniotwórczych: czasopiśmiennictwa i wydawnictw. Adwersarze odpowiadają obroną własnych pozycji, odwołując się najczęściej do haseł mówiących o czystości ideologicznej i pryncypialności w sprawach literatury, nie trwożąc się o zmianę swoich pozycji, wręcz przeciwnie — strzegąc ich zazdrośnie. Oczywiście, nie należy tu zapominać o złożoności tego procesu, mającego swoją dynamikę i różne okresy nasileń i przesileń. Nieco upraszczając obraz rzeczywistej dialektyki napięć w sferze ścierania się idei literackich, można przykładowo wskazać na znaną opozycję między czasopismami „Nowy mir” i „Oktiabr”. Opozycja ta, niejednokrotnie zresztą poddawana ocenie przez tzw. czynniki oficjalne, nie wyczerpuje, rzecz jasna, polaryzacji idei literackich tego czasu. Z wycinkowych i dorywczych obserwacji czasopiśmiennictwa literackiego lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych można wysnuć wniosek, iż podziały na „archaistów” i „nowatorów” nie zawsze przebiegały symetrycznie według wskazanych tutaj kierunków. Dotyczy to takich miesięczników, jak „Moskwa” i „Znamia”, w których znajdowały swoje odbicie obie tendencje, niejednokrotnie w obrębie jednego zeszytu. Podobnie niejednoznaczne opinie w kwestiach literatury można było spotkać w nowopowstałych czasopismach w rodzaju „Mołodaja gwardija” i „Družba narodow”, ale już dwutygodnik „Junost” z pewnością należał w tym czasie do periodyków zdecydowanie sprzyjających odnowie literatury, specjalizując się w promocji młodych talentów.

Problem kształtowania się idei literackich w płaszczyźnie badań naukowych rysuje się w zasadzie podobnie jak w krytyce i publicystyce. Można bez trudu wymieni ć dziesiątki tematów ogólnych czy szczegółowych, wokół których toczyły się uporczywe zmagania według jednego i tego samego schematu za i przeciw, np. za lub przeciw rewindykacji badań źródłowych porewolucyjnego dziesięciolecia, zwłaszcza grup literackich, albo naukowej rehabilitacji tzw. pisarzy kontrowersyjnych.

Opozycja, którą umownie określiłem jako podział na „archaistów” i „nowatorów”, odzwierciedla typ świadomości literackiej okresu przejściowego, który trwał mniej więcej od połowy lat sześćdziesiątych. Logika dalszego rozwoju myśli krytycznej i naukowej przekształca dotych-

czasowy układ binarnych podziałów w jakościowo nowy typ świadomości literackiej. Cechuje ją swoisty relatywizm poznawczy i aksjologiczny, polegający na respektowaniu w krytyce i publicystyce wielorako zróżnicowanych stanowisk — równoprawnych i równoważnych. W tym samym kierunku zmierzały przemiany w radzieckiej nauce o literaturze. Od połowy lat sześćdziesiątych, po przesileniu się głównej sprzeczności okresu przejściowego, określanym niekiedy jako przewyciężenie dogmatycznych barier i ograniczeń epoki kultu jednostki, ruch idei literackich odbywa się już w nowym układzie. Układ ten można obrazowo przedstawić jako nieregularny zbiór na mapie, której współrzędne wyznaczają w krytyce i publicystyce nazwiska, w nauce oprócz nazwisk zespoły badawcze.

Rozważając celowość prowadzenia badań nad kształtowaniem się idei literackich w minionym trzydziestoleciu z perspektywy profesjonalnych środowisk opiniotwórczych, należy zapytać: Czy problematyka, jaką zagadnienie to ogarnia w sensie materiałowym, może stanowić przedmiot specjalistycznych badań wyodrębnionych, czy też wiedza ta w pełnym zakresie lub w jej istotnych fragmentach należy do czynności obowiązkowych każdego, kto podejmuje temat z okresu literackiego po roku 1956? Do odpowiedzi uznającej podobne badania za obowiązkowe zadanie każdego historyka literatury współczesnej skłania dotychczasowa praktyka. Zagadnienie ruchu idei literackich jako przedmiotu specjalistycznych badań wyodrębnionych ma jednak swoje oparcie w pracach tego typu, dotyczących okresów wcześniejszych, by wymienić tylko znaną pracę Stiepana Szeszukowa poświęconą walce idei literackich lat dwudziestych.

Kolejne zagadnienie, które można uznać za węzłowe w badaniach współczesnej literatury radzieckiej, jest związane z kategorią tematu.

Ze stanowiska teoretycznego temat utworu, szerzej — wyznacznik tematyczności w literaturze nie należy do zagadnień cieszących się nadmiernym powodzeniem; rzadko też pojęcie tematu pojawia się jako przedmiot rozważań ogólnych, z wyjątkiem badań francuskich semiologów-tematologów (T. Todorow, G. Bachelard, G. Poulet), którzy pojęcie tematu i tematyczności literatury formułują bardzo swoiście: to jako „plan historii”, to jako „zdarzeniowość” lub „sekwencję motywów”¹. Po bliższym zapoznaniu się z propozycjami tego kierunku badań okazuje się, że w gruncie rzeczy nowe pojęcia wprowadzone do słownictwa literaturoznawczego przez semiologów-tematologów trawestują dawne terminy, występujące w dotychczasowych poetykach, takie jak fabuła, akcja, wątek itp. W porównaniu jednak z tradycyjnymi zastosowaniami tych

¹ Problematykę tę szeroko omówiła E. Sarnowska-Temeriusz w artykule *W kręgu badań tematologicznych*. W: *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*. Red. H. Markiewicz i J. Sławiński. Kraków 1976, s. 145—175.

podstawowych pojęć, traktowanych jako elementy świata przedstawionego, najmocniej chyba teoretycznie uzasadnionych na gruncie poetyki historycznej Aleksandra Wiesiołowskiego, współczesne badania tematologiczne mają tę przewagę nad dawnymi zastosowaniami tematu jako narzędzia opisu i dyferencjacji zjawisk literackich, że pozwalają na efektywne badanie struktur gatunkowo jednorodnych, budowanych bądź to na podstawie założeń poetyk normatywnych, bądź jako okresowe erupcje mód literackich czy tzw. literatury masowej.

W tym też zakresie, tj. jako narzędzie opisu zjawisk jednorodnych, operujących pewnymi spetryfikowanymi schematami fabularno-zdarzeniowymi, badania tematologiczne mogą być z powodzeniem stosowane także do literatury współczesnej. Problem polega jednak na tym, by mieć jasną świadomość, że badania te programowo preferują ontologię utworów standardowych, przeciętnych, a więc semantycznie jednoznacznych. Używając określeń drastycznych, jest to ontologia przeciętności, nierzadko śmiecia wydawniczego, podanego niekiedy w oprawie literacko poprawnej, ale estetycznie jałowej. Nie zmienia to jednak faktu, że twórczość tego rodzaju należy też do historii literatury i winna być przedmiotem opisu — właśnie z takich pozycji poznawczych, które przeciętność traktują jako przeciętność i nie starają się „dowartościowywać” za pomocą procedur stosowanych do dzieł wybitnych. Warto też dodać, że literaturoznawcza ontologia „przeciętności” jest bezradna przy spotkaniu z utworem wybitnym.

Mimo tego, że na niedobór przeciętności nie można się aktualnie uskarżać, wyodrębnienie z obszaru współczesnej literatury obiektów dostępnych badaniom tematologicznym nie jest tak proste, jak by się to mogło wydawać. Już chociażby dlatego, że badań takich właściwie się nie prowadzi w naszym środowisku. Ze znanych mi prac tego rodzaju mogę wymienić rozprawy Anny Łuczyńskiej, poświęcone powieści produkcyjnej po roku 1956².

Potencjalnie badaniami tematologicznymi mogą być objęte te wycinki i te obiekty współczesnej literatury, co do których mamy pewność, że mieszczą się w granicach ontologicznej przeciętności, a równocześnie mamy dostateczne dowody na to, że wycinki te czy obiekty posiadają charakter systemowy. Do takich obiektów zaliczyłbym tzw. prozę młodzieżową po roku 1956, a także inne wycinki literackie, związane z określonym tematem w tradycyjnym rozumieniu tego pojęcia, np. z tematem wsi, wojny, uczonych, geologów, kobiet pracujących. W tym miejscu

² Zob. A. Łuczyńska: *Schemat fabularny rosyjskiej powieści produkcyjnej*. W: „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej”. T. 12. Red. J. Magnuszewski i A. Semczuk. Warszawa 1982; *Elementy metatekstowe w rosyjskiej powieści produkcyjnej*. W: „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze”. T. 9. Red. G. Poręba. Katowice 1986.

dotykamy zagadnienia tematu w znaczeniu powszechnie spotykanym w opracowaniach historycznoliterackich oraz krytyce współczesnej.

Niezmiernie pospolita praktyka zastosowań pojęcia tematu w badaniach historycznoliterackich dowodzi, że służy ono wyłącznie jako czynnik porządkujący zakres materiału poddawanego obserwacji. Wyznacznik tematyczny, figurujący w tytule pracy, ewokuje wprawdzie ogólnie znane nazwiska pisarzy czy zespoły utworów, nie wskazuje jednak na charakter samego wykonania. Paradoksalnie, mamy najczęściej do czynienia z takim oto dziwnym zjawiskiem, że to co stanowi wyróżnik pracy, tj. jej temat, nie ma w niej najczęściej żadnego zastosowania jako kategoria badawcza. Nie dały też poważnych efektów propozycje typologiczne gatunków na podstawie wyznacznika tematycznego. Nie chcę przez to powiedzieć, że należy całkowicie zrezygnować z przydatności tematu w badaniach literackich. Jest to bowiem kategoria niezbędna, zwłaszcza przy rekonstrukcji prądu literackiego. Pragnę jedynie zwrócić uwagę na to, że zdominowane przez temat myślenie o współczesnej literaturze w badaniach historycznoliterackich przedłuża jedynie żywot praktyk i upodobań pozytywistycznych. Można jednak nieco inaczej spojrzeć na to zagadnienie: jeśli za przejaw pozytywizmu uznać gromadzenie informacji w postaci opisów, komentarzy streszczających oraz wszelkie zbieractwo faktów pod szyldem takiego czy innego tematu, wówczas ten rodzaj prac można zaliczyć do obowiązkowych czynności filologa, przygotowujących grunt pod właściwe badania naukowe, które, jak wiadomo, jest związane z myśleniem koncepcyjnym. Tymczasem pod szyldem tematu w tradycyjnym rozumieniu o koncepcję jest raczej bardzo trudno.

Wspomniana już tutaj proza młodzieżowa jako postulowany przedmiot badań tematologicznych ewokuje zagadnienie pokolenia literackiego. W literaturoznawstwie ogólnym kategoria pokolenia występuje w dwóch podstawowych wersjach: w wersji zbliżonej do kategorii programu literackiego, w której pokolenie literackie to „ugrupowanie [...] pisarzy, przeważnie rówieśników, nie będące organizacją, wynikające z poczucia wspólnoty ideałów artystycznych i wspólnej walki z reprezentantami wcześniejszych kierunków literackich”, oraz w wersji „biologicznej” jako „następstwo generacji przynoszące określone za każdym razem zmiany artystyczne”³.

O pierwszym z wymienionych znaczeń pokolenia, zbliżonego do kategorii programu literackiego, można mówić w odniesieniu do licznej grupy pisarzy: poetów, prozaików i krytyków bądź to debiutujących w połowie lat pięćdziesiątych, bądź występujących już wcześniej, lecz dopiero po roku 1953 dochodzących do głosu z nowymi utworami, charakterystycznymi dla całego tego okresu. W literaturze krytycznej, tak

³ *Słownik terminów literackich*. Red. J. Sławiński. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1976, s. 319.

radzieckiej, jak polskiej z twórczością młodych — od A. Gładilina i W. Aksjonowa do W. Siomina w prozie i od J. Jewtuszenki i A. Wozniesińskiego do W. Bokowa w poezji — określenie „pokolenie literackie”, w różnych zresztą wariantach słownych, zadomowiło się na dobre, chociaż, jak dotąd, nie mamy opracowania całościowego tego zagadnienia w ujęciu historycznoliterackim.

W opracowaniach podręcznikowych można spotkać się też z kreśleniem „pokolenie wojenne”, do którego zalicza się pisarzy biorących udział w wojnie i dających temu świadectwo w swoich utworach, np. J. Bondariew, G. Bakłanow, B. Okudźawa, tj. generację „frontowców wprost z ławy szkolnej” bądź uczestników wojny w ogóle. Ostatnio do pokolenia wojennego zalicza się niekiedy tych pisarzy, których dzieciństwo przypadło na lata wojny. Mnogość określeń związanych z pojęciem „pokolenie wojenne” zaciemnia nieco problem podstawowej generacji pozjazdowej, która oczekuje jeszcze swojego monografisty. Komplikują też całą sprawę dalsze losy wielu pisarzy, stanowiących tamto pokolenie, ale to już całkiem odrębny temat.

Zwróćmy jeszcze uwagę na twórców, którzy zaznaczyli swoje przyjęcie do literatury w połowie lat sześćdziesiątych utworami mającymi szczególne znaczenie dla całego ostatniego okresu. Chodzi o takich pisarzy, jak Wasilij Biełow, Wiktor Lichonosow, Walentin Rasputin, których debiutów nie można wiązać z jakimś doniosłym wydarzeniem historycznym czy z manifestacją postaw kontestacyjnych lub deklaracjami o charakterze programowym, jak to miało miejsce w wypadku pokolenia pozjazdowego. Pojawili się najpierw niepostrzeżenie i w stosunkowo krótkim czasie, właściwie w połowie lat sześćdziesiątych dali się poznać jako twórcy wybitni i w pewnym sensie odrębni. Przedwczesne byłoby stwierdzenie, że pisarze ci stworzyli nową formację literacką, można natomiast mówić o wspólnych dla tej generacji cechach ideowo-artystycznych. Jak zwykle, gdy dokonuje się próby wyodrębnienia pokolenia literackiego, pojawiają się komplikacje ze strony pisarzy starszych generacji, których utwory z innego punktu widzenia łączą się niekiedy ściśle z twórczością autorów zaliczanych do pokolenia nowego. Biełow, Rasputin, Lichonosow znaczą przecież nie tylko ze względu na własną twórczość, ale także na tle innych pisarzy, niekoniecznie tej samej orientacji ideowo-artystycznej. Od połowy lat sześćdziesiątych literaturę radziecką znacznie wzbogaciły utwory bardzo różnych pokoleń autorów, takich jak Fiodor Abramow, Jurij Trifonow, Boris Możajew, Wiktor Astafiew, a także Walentin Katajew, Siergiej Załygin i wielu innych. Oczywiście, trudności, jakie nieuchronnie pojawiają się przy rozpatrywaniu współczesnej literatury pod kątem zmiany pokoleń, znacznie osłabiają dowodność tezy o nowej generacji połowy lat sześćdziesiątych, ale chyba tezy tej całkowicie nie uchylają.

Prądy czy style, nurty czy tendencje?

Z podobnymi pytaniami spotykamy się najczęściej w wypowiedziach na temat zróżnicowania współczesnej literatury radzieckiej. W publikacjach poświęconych temu zagadnieniu zwraca uwagę nieprecyzyjne stosowanie podstawowych pojęć ogólnych, zazwyczaj nie definiowanych lub używanych bardzo dowolnie i niekonsekwentnie. Dotyczy to zwłaszcza pojęcia stylu, które najczęściej bodajże jest stosowane jako czynnik różnicujący, a jednocześnie efekty zastosowań praktycznych tego pojęcia jak dotąd są mało widoczne. Stosunkowo najkorzystniej przedstawiają się ujęcia typologiczne. W ich obrębie wyróżnia się mianowicie trzy podstawowe typy przedstawienia rzeczywistości literackiej: realistyczny, romantyczny oraz umownie-fantastyczny. Ostatni — wymieniany jest oddzielnie lub wiązany genetycznie z romantyzmem. Do bardziej efektywnych w badaniach historycznoliterackich skłonni jesteśmy na ogół zaliczać wyróżniki nomotetyczne, takie jak prądy czy nurty literackie. Jednak zastosowanie terminologii prądoznawczej w badaniach nad literaturą współczesną natrafia na poważne trudności, wywołując lawinę problemów, które należy uporządkować przed przystąpieniem do właściwej czynności — wyodrębnienia konkretnych prądów literackich, aktualnie żywotnych. Próbę taką podjąłem w pracy ostatnio wydanej⁴, nie widzę więc potrzeby powtarzania przemyśleń sprzed lat kilku, tym bardziej że nie mam nic nowego do dodania na ten temat. Chcę jedynie skonstatować, zresztą bez satysfakcji, że powszechnie uznawanemu zróżnicowaniu artystycznemu współczesnej literatury radzieckiej na poziomie teorii nadal przysługuje jedna metoda i wielość stylów. Mamy więc style: realistyczny, romantyczny i umowny, a więc dokładnie tyle, ile zdołano osiągnąć w zakresie dyferencjacji literatury współczesnej z pomocą badań typologicznych. Co bardziej zniecierpliwieni tym stanem rzeczy, od lat nie ulegającym zmianie, próbują budować takie konstrukcje pojęciowe, jak nurt stylistyczny, stylistyczna tendencja. Jednak pomysły te nie znalazły szerszego rozwinięcia, dzieląc los pojęć dyżurnych, służących do użytku krytykom literatury. Impas w badaniach z pozycji stylistyki, jak się zdaje, wynika m.in. stąd, że na gruncie teorii ogólnej uprawiane są obok siebie i od siebie niezależne dwie dyscypliny o tej samej nazwie: stylistyka lingwistyczna, ograniczająca się w zasadzie do ukształtowań językowych tekstu literackiego, oraz stylistyka literaturoznawcza, zgarniająca wszystkie podstawowe kategorie utworu: gatunkowo-kompozycyjne oraz pozostałe elementy świata przedstawianego, wchodzące właściwie w zakres poetyki jako teorii struktury tekstów artystycznych. W sytuacji istniejącego impasu poznawczego punkt ciężkości w badaniach nad zróżnicowaniem współczesnej literatury radzieckiej wyraźnie przemieszcza się na pozycję zwolenników idiografizmu, sprowadzających zagadnienie różnorodności w literaturze do indy-

⁴ Zob. S. Poręba: *Drogi rozwoju porewolucyjnej prozy rosyjskiej. Kierunki i prądy literackie*. Katowice 1981.

widualnej ekspresji twórczej oraz osobliwości talentu. Jak się zdaje, jest to z natury rzeczy droga poznania współczesności najmniej ryzykowna i we własnych granicach — najbardziej pewna. Ma ona jednak ten mankament, że prowadzi do nadmiernej atomizacji wiedzy, która sama z siebie nie ułoży się w żaden sensowny system. Tym większe rodzi się zapotrzebowanie na nowe oryginalne koncepcje, scalające wyniki badań szczegółowych, cząstkowych, przyczynkowych i innych, prowadzących do przewartościowania całej dotychczasowej wiedzy na nowych zasadach poznawczych lub przez nawiązanie do klasycznych teorii ogólnych.

Empyryzm poznawczy szczególnie rozpowszechnił się w pracach poświęconych ruchowi form artystycznych, ściślej przemianom w obrębie systemu gatunkowego po roku 1956.

Jeśli pominąć liczne publikacje o charakterze diagnostyczno-postulatywnym, lansujące pewne pożądane wzorce gatunkowe, to okaże się, że bilans osiągnięć w zakresie badań genologicznych w obszarze literatury współczesnej jest bardzo skromny, gdy chodzi o prace koncepcyjne, jednocześnie nader pokaźny pod względem materiałowym dzięki opracowaniom monograficznym podstawowych gatunków, zwłaszcza w rodzaju epickim. Jednak ilościowemu przyrostowi tego typu prac, będących w istocie opisowymi rejestrami utworów danego gatunku, z reguły w porządku chronologicznym z tematyczną klasyfikacją odmian, rzadko towarzyszą próby poważnych ujęć systemowych na poziomie ogólnej teorii naukowej. W zakresie epiki, a jest to przedmiot badań najbardziej bodajże reprezentatywny dla współczesnej genologii, odnoszącej się do współczesnej literatury radzieckiej po roku 1956, warto przypomnieć, że ostatnie prace koncepcyjne ukazały się z górą dwadzieścia lat temu. Mam tu na myśli znane studia o powieści Władimira Dnieprowa⁵, Michaiła Kuźniecowa⁶, Wadima Kożynowa⁷. Prace te, jak pamiętamy, pojawiły się prawie jednocześnie na fali odnowy literaturoznawstwa radzieckiego, które w drugiej połowie lat pięćdziesiątych skutecznie przełamało nawyki schematyzmu, sięgając m.in. do zachodniej teorii powieści, po części (w wypadku K. Kożynowa) do koncepcji Michaiła Bachtina. Przede wszystkim skorzystano z Kayserowskiej typologii powieści, którą bezpośrednio lub pośrednio adaptowano do badań nad powieścią współczesną. Interesująco przedstawia się zagadnienie transplantacji teorii ogólnej zachodnioniemieckiego uczonego na grunt radziecki. Warto je pokrótce przedstawić. Przypomnijmy więc, że autor pracy *Das sprachliche Kunstwerk*, z roku 1948, zbudował typologię powieści opartą na strukturalnych składnikach form epickich, wyróżniając trzy odmiany:

⁵ В. Днепров: *Черты романа XX века*. Москва—Ленинград 1965.

⁶ М. Кузнецов: *Советский роман. Очерки*. Москва 1963.

⁷ В. Кожинов: *Происхождение романа. Теоретико-исторический очерк*. Москва 1963.

powieść dziania się, powieść postaci i powieść przestrzeni⁸. Z typologii tej M. Kuzniecowa przejął dwie pierwsze odmiany, modyfikując nieco ich nazwy na powieść zdarzeń i powieść charakterów⁹. Do jednego typu ograniczyli się W. Kożynow i G. Gaczew, którzy całą powieść radziecką określili jako „powieść dialektyki dziania się” (dialektiki diejanija) w opozycji do powieści „dialektyki duszy” (dialektiki duszy), charakterystycznej ich zdaniem dla rosyjskiej powieści XIX wieku¹⁰.

Lew Jakimienko biorąc pod uwagę kompozycję sjużetu oraz rodzaj narracji, zaproponował następujące trzy odmiany powieści współczesnej: „powieść z wieloma bohaterami” (mnogogierojnyj roman) z pododmianą „powieści w nowelach”, „powieść losu” (roman sud’by) oraz „powieść panoramiczną”, przedstawiającą wydarzenia historyczne¹¹.

W kolejnych pracach radzieckich historyków literatury liczba odmian powieści, w tym współczesnej, ulega znacznemu zwielokrotnieniu na skutek odejścia od strukturalnej zasady typologicznej i wprowadzenia szerokim strumieniem podziałów tematycznych, bez jakichkolwiek prób nawiązania do ogólnych koncepcji genologicznych. W rezultacie liczbę odmian powieści radzieckiej określa się już na około siedemdziesiąt pięć, łącznie z tzw. krzyżówkami gatunkowymi na ponad dziewięćdziesiąt¹². Niejednokrotnie już krytycznie odnotowywane praktyki żywiołowego mnożenia odmian w pracach poświęconych powieści doprowadziły do sytuacji, w której kategoria gatunku staje się coraz to mniej skutecznym instrumentem poznania współczesnej literatury radzieckiej. Wśród przyczyn tego stanu rzeczy należy wymienić obok tematycznego kryterium podziału, mnożącego niepomierne nazwy gatunkowe, także nieumiarkowany pęd do doraźnego historyzmu, polegający na łączeniu niewielkich grup utworów z krótkimi odcinkami czasu, które nie stanowią okresu historycznego z punktu widzenia badań genologicznych. W związku z tym co kilka lat pojawiają się coraz to nowe serie pojęć typologicznych, zastępujące poprzednio stosowane. Na przykład modne obecnie takie określenie, jak „powieść dośrodkowa” i „odśrodkowa”, „analityczna” i „syntetyczna” zastąpiły czysto werbalnie wcześniejsze nazwy, takie jak powieść zdarzeniowa, powieść charakterów. Dawną nazwę powieści produkcyjnej zastąpiła nowa — „powieść dyrektorska” itp.

⁸ W. Kayser: *Postawy i formy epickie*. W: *Teoria form narracyjnych w niemieckim kręgu językowym*. Antologia. Wybór tekstów, opracowanie i przedkład R. Handtke. Kraków 1980, s. 162—182.

⁹ М. Кузнецов: *Советский роман...*, s. 266.

¹⁰ Г. Д. Гачев и В. В. Кожинов: *Содержательность литературных форм*. В: *Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Роды и жанры литературы*. Ред. Г. А. Абрамович и др. Москва 1964, с. 168.

¹¹ Л. Якименко: *На дорогах века*. Москва 1973, с. 89.

¹² *Советский роман. Новаторство, поэтика, типология*. Отв. ред. Г. И. Ломидзе, С. М. Хитарова. Москва 1978, с. 17.

Nagminnym praktykiem uzyskiwania pozornych rozwiązań typologicznych w obszarze literatury współczesnej, które z reguły natychmiast się dezaktualizują, gdy tylko pojawiają się nowe zjawiska tematyczne, nieco odmienne od wcześniejszych, należałoby się jakoś przeciwstawić, przynajmniej w płaszczyźnie czysto intencjonalnej. Jak zatem możliwe jest efektywne badanie systemu gatunkowego literatury radzieckiej po roku 1956? Odpowiedzi szukać należy w pracach teoretyków tej miary co wspomniani już Wolfgang Kayser, Franc Stanzel czy Michaił Bachtin. Kanon prac genologicznych wymienionych literaturoznawców jest powszechnie znany. Chodzi więc o to, by zasadnicze idee genologiczne tych uczonych znalazły szerszy dostęp do badań w zakresie ewolucji współczesnych form artystycznych, celem przewyciężenia panującego empiryzmu. „Ważne jest [...] — jak stwierdza F. Stanzel — by studiować to, co w gatunku powieściowym podstawowe, zwłaszcza jego tradycyjne kreacje i przeobrażenia, by pojąć zagadkę ich historycznej skuteczności.”¹³ Uwaga ta dotyczy w równej mierze pozostałych gatunków aktualnie żywotnych, w tej liczbie także takiego fenomenu, jakim jest chociażby współczesny poemat.

W ostatnim fragmencie niniejszych uwag pragnę ustosunkować się do zagadnienia realizmu socjalistycznego. Z dwóch znaczeń podstawowych realizmu socjalistycznego: jako programu i jako teorii, to drugie ma decydujące znaczenie w badaniach historycznoliterackich, w tym poświęconych literaturze radzieckiej po roku 1956. Z punktu widzenia teoretycznego najbardziej przekonywająco przedstawia się koncepcja realizmu socjalistycznego jako prądu, tj. określonego zespołu cech jednorodnych zarówno pod względem treści, jak i pod względem formy. Najbardziej zwartą teorię prądu realizmu socjalistycznego da się zbudować na podstawie literatury lat trzydziestych — pięćdziesiątych, i to do głównej drogi rozwojowej tego okresu. Zadanie to, jak się orientujemy, zostało już po części wykonane, zwłaszcza w odniesieniu do lat trzydziestych i, jak się zdaje, nie budzi zastrzeżeń w środowisku polskiej rusycystyki historycznoliterackiej. Trzeba jednak zaznaczyć, że koncepcja ta, zakładająca względną jednolitość ideowo-artystyczną realizmu socjalistycznego, w istocie jest takim konstruktem myślowym, u którego podstawy leży wąskie rozumienie tego terminu. Paradoksalnie przypomina ono dawne teorie z lat powojennych, tj. z czasów surowych kryteriów, ograniczających krąg utworów godnych nazwy realizmu socjalistycznego do kilku tzw. sztandarowych powieści lat dwudziestych, takich jak *Czapajew* Dymitra Furmanowa, *Żelazny potok* Aleksandra Sierafimowicza, *Kłeska* Aleksandra Fadiejewa, oraz trzydziestych: *Zaorany ugór* Michała Szołochowa, *Czasie, naprzód!* Walentina Katajewa, *Droga przez mękę* Aleksieja Tołstoja, *Jak hartowała się stal* Nikołaja Ostrowskiego i inne.

¹³ F. Stanzel: *Typowe formy powieści*. W: *Teoria form narracyjnych...*, s. 243.

Można nie akceptować systemu wartości stosowanego przez literaturoznawców-purystów, stojących na straży sterylnej wręcz czystości realizmu socjalistycznego, nie można wszak im odmówić jednego: konsekwencji w eliminacji wszystkiego, co nie mieściło się w granicach panującej do połowy lat pięćdziesiątych teorii realizmu socjalistycznego.

Mamy więc dwie koncepcje realizmu socjalistycznego: jako prądu literackiego i jako konstruktu normatywnego o zawężonym zakresie cech ideowo-artystycznych. Alternatywą dla obu tych ujęć jest najnowsza koncepcja realizmu socjalistycznego jako systemu otwartego. Koncepcja ta określana niekiedy jako „nowa konstrukcja estetyczna”, najpełniej rozwinięta w pracach Dymitra Markowa¹⁴, nie przewiduje w zasadzie żadnych wyznaczników formalnych poza wymogiem ideologicznej więzi z socjalizmem. Zauważmy jednak, że koncepcja ta ma charakter wybitnie postulatywny, a jej zastosowanie w konkretnych badaniach historycznoliterackich jest praktycznie bezowocne: co najwyżej pozwala uzasadnić tezę o fundamentalnym znaczeniu czynnika ideologicznego w radzieckiej literaturze współczesnej oraz w poświęconych tej literaturze badaniach.

¹⁴ Zob. Д. Марков: *Проблемы теории социалистического реализма*. Москва 1975.

Станислав Поремба

КЛЮЧЕВЫЕ ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОЙ СОВЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ЗАМЕЧАНИЯ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Резюме

Автор сконцентрировался на узловых вопросах современной советской литературы (главным образом прозы) после 1956 года. В особенности обратил внимание на возможность применения в исследованиях, посвященных современности таких категорий, как литературное поколение, направление, жанры, тема, стиль. Одновременно в статье рассматривается проблема использования этих категорий в существующих уже работах, которые дают материал для подготовки историко-литературного синтеза современной литературы с перспективой минувшего тридцатилетия.

Stanisław Poręba

KEY PROBLEMS IN CONTEMPORARY SOVIET LITERATURE.
COMMENTS AND PROPOSITIONS

S u m m a r y

Attention is focused around the key problems of contemporary Soviet literature (principally prose) written after 1956. In particular consideration is given to the possibility of making use in studies devoted to contemporary literature of such categories as literary generation, literary trend, genre system, theme, style. Also presented is the application of these categories up to now in existing elaborations or in further research, with the object of preparing the groundwork for a historioliterary synthesis viewed from the perspective of the past thirty year period.